

Senaid Bolić, MA

ŽELJEZARA ZENICA 1892 – 1941.**Sažetak**

U ovom radu autor se bavi historijatom zeničke Željezare od njenog osnivanja 1892. godine do izbijanja Drugog svjetskog rata 1941. godine. U tom periodu Željezara Zenica postala je važno preduzeće koje je u predvečerje Drugog svjetskog rata zapošljavalo za tadašnje prilike ogroman broj radnika. Tokom tog perioda Željezara je značajno uticala na privredu, demografiju, školstvo i sve ostale sfere života u Zenici, na što je autor posebno obratio pažnju. U zadnjim godinama pred Drugi svjetski rat, Željezara Zenica biva značajno proširena, naporima Jugoslavije za ekspanzijom svoje metalne industrije, te Zenica postaje važan centar iste. Osnivanje škola, usko je vezano za postojanje Rudnika i Željezare, te je u ovom radu autor na taj segment posebno obratio pažnju.

Ključne riječi: *Željezara, Zenica, industrija, Bosna i Hercegovina*

Razvoj zeničke privrede i Željezare Zenica 1878 – 1918. godine

Austro-ugarskom okupacijom Bosne i Hercegovine počinje nova etapa u historiji Zenice, jer je tada okončana četverovjekovna epoha orijentalno-balkanske i orijentalno-islamske urbanizacije, a započela je epoha modernizacije i oblikovanja po modelu evropskih urbanih cjelina. Ona je postala važno industrijsko središte i postepeno je dobijala oblike evropskog industrijskog grada i po socijalnoj strukturi i po vanjskom izgledu.¹ Glavni razlog za ovako brzu transformaciju treba tražiti u jačem privrednom razvoju grada, koji je bio uvjetovan dobrim geografskim položajem i prirodnim bogatstvom. Odmah po dolasku nove vlasti započinju sa izgradnjom željeznica, pa je već početkom jula 1879. godine u saobraćaj puštena pruga Bosanski Brod – Zenica, a tri godine kasnije završena je i dionica do Sarajeva. Ova pruga je kroz Zenicu prolazila gotovo čitavo stoljeće, a vremenom su oko nje izgrađeni brojni stambeni objekti, uključujući i nebodere u kasnijem periodu. U vremenu o kojem govorimo, pruga je imala presudnu ulogu u budućem razvoju grada i bila je pored bogatstva ovog područja ugljem, glavni razlog za otvaranje Rudnika mrkog uglja (1880. godine), prvog takve vrste u Bosni i Hercegovini.² Rudnik je sve do kraja Drugog svjetskog rata bio najvažnije preduzeće u gradu, jer je zapošljavao najveći broj radne snage, a ostavio je i pečat na urbanizaciju grada izgradnjom stambenih objekata za svoje zaposlenike. Ti objekti izgrađeni su u neposrednoj blizini rudnika i činili su naselje, nazvano Rudarska kolonija, odvojeno od starog, osmanskog dijela grada, koju je činilo pedesetak kuća sa

¹ Ilija Hadžibegović, Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu XIX i XX stoljeća; Institut za istoriju, Sarajevo 2004, 7-9

² Božo Jakanović, Radnički pokret Zenice do 1941. godine, Muzej grada Zenice i Marksistički centar OK SKBiH Zenica, Zenica, 1986, 11-12

nekoliko stanova u svakoj.³ Osim Rudnika u Zenici je izgrađena i puštena u pogon i Fabrika za proizvodnju papira i drvenjače. Ovaj industrijski objekat bečkog industrijalca i carskog savjetnika Eduarda Muslija pušten je u probni pogon u oktobru 1888. godine, a zvanično je otvoren 25. maja 1889. godine, uz prisustvo Benjamina Kalaja i drugih visokih zvaničnika Zemaljske uprave.⁴ Fabrika je bila osposobljena za proizvodnju svih vrsta pisaćeg štamparskog i ambalažnog papira, sa godišnjim kapacitetom 1 200 do 1 400 tona papirnih proizvoda godišnje. U fabrici je bilo zaposleno oko 130, uglavnom domaćih radnika. Osim ovih industrijskih poduzeća, u Zenici je za vrijeme Austro – Ugarske radila i Ciglana koja je spadala među najznačajnije objekte ove vrste u Bosni i Hercegovini. Podignuta je i Centralna kaznionica, u koju su smješteni teži krivci iz cijele Bosne i Hercegovine, pa i šireg područja Monarhije.⁵ Izgradnja industrijskih postrojenja i uvođenje modernih otkrića, dovelo je do naglog porasta broja stanovnika u Zenici, koja je po popisu iz 1879. godine imala 438 kuća i oko 2,000 stanovnika, da bi se 1895. godine broj stanovnika udvostručio, pa je po trećem popisu u Zenici živjelo oko 4,200 stanovnika, a bilo je i 765 kuća. Po zadnjem popisu koji je austro-ugarska uprava 1910. provela u BiH, u Zenici je živjelo preko 7,000 stanovnika, a u gradu je bilo i oko 1,000 kuća. U periodu od 1879. do 1910. godine Zenica je imala priraštaj od 391%, što je značilo da je imala priraštaj veći od prirodnog. Uspostavom austro-ugarske vlasti i ubrzanim privrednim i urbanim razvojem, Zenica je postala privlačna destinacija za mnoge strane državljane. Upravo u ovom periodu u Zenicu se naseljavaju Jevreji aškenazi, koji će odigrati značajnu ulogu u razvoju grada na raznim poljima, a početkom XX stoljeća u centru grada izgrađena je i sinagoga. Treba napomenuti da je u Zenici živjelo i mnogo ljudi iz drugih krajeva Monarhije, a naročito iz Austrije, Mađarske i Češke, ali je teško utvrditi njihov pravi broj za svaku godinu posebno.⁶

U konačnici se može sa sigurnošću utvrditi da dolaskom Austro – Ugarske monarhije započinje moderna historija Bosne i Hercegovine, a naročito Zenice kada su praktično udareni temelji njenom suvremenom izgledu. Zahvaljujući prvenstveno velikim privrednim ulaganjima Zenica doživljava potpunu transformaciju, poprimajući postepeno izgled modernog srednjoevropskog grada. Osim izgleda Zenica je promijenila i karakter, postajući stvarnim središtem srednjobosanske regije, preuzimajući tu ulogu od Travnika, a polako počinje zauzimati

³ Božo Jokanović, Rudnik uglja Zenica 1880-1980, Rudnici mrkog uglja Zenica i „Dom Štampe“ Zenica, Zenica, 1980, 31

⁴ Ovo je bila prva i jedina fabrika papira u Bosni i Hercegovini izgrađena za vrijeme Austro – Ugarske uprave. Njen jedinstveni dimnjak i danas krasi Zenicu i proglašen je nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. Ovako otvorenje Fabrike opisuje Sarajevski list: “*Ne samo Zenica vec cijela Bosna i Hercegovina dobile su s ovom prvom hartijskom fabrikom prvu veliku industrijsku tvorevinu u potpuno modernom smislu, a to je dobitak epohalan. Zaseban željeznički voz iz Sarajeva dovezao je preuzv. g. ministra B. pl. Kallava, poglavara zemlje preuzv. g. barona Appela, doglavnike g. g. podmaršala Davida i barona Kutscheru, upravitelje zem. vlade g. g. vit. Sauerwalda, Angera i financ. nadsavjetnika Krausza zatim i ostale pozvane goste. Vozom je upravljao prometni upravitelj bosan. željeznice, major Urban. Voz je unišao do pred samu zastavama okićenu fabriku u Zenici, gdje je car. savjetnik g. E. Musil s okružnikom g. Horovitzem, s prvacima iz Zenice i sa osobljem fabrike dočekao preuzv. gg. ministra i poglavara zemlje. Mnogobrojni domaci narod pozdravio je Njihove Preuzvišenosti gromkim: živjeo! U prvoj velikoj dvorani fabrike pozdravio je g. Musil Njihove Preuzvišenosti dobrodošlicom zahvalivši ni osobitoj pocasti, koja mu se tijekom ukazala. Preuzv. g. ministar odgovorio je na to kratkom besjedom rekavši, da je otvaranje ove prve hartijske fabrike po sebi veliko djelo, na cemu valja zahvaliti trudu, znanju i vještini car. savjetnika Musila*”, Sarajevski list, 29.5.1889, autor članka nije naveden.

⁵ Božo Jokanović, Radnički pokret Zenice, do 1941. godine, Zenica, 1986, 14-17.

⁶ Kraći pregled o stanovništvu je ovdje dat kako bi se čitaocima približile demografske promjene koje su započele dolaskom Monarhije, a nakon II svj. rata, uglavnom zahvaljujući Željezari Zenica i industrijskom razvoju kojem je ona bila glavni pokretač doživjele svoju kulminaciju.(N.A)

poziciju jednog od najvažnijih gradova u Bosni i Hercegovini uz Sarajevo, Banja Luku, Mostar i Tuzlu. Privredni i urbanistički razvoj grada pratio je i razvoj kulture, obrazovanja, sporta sadržajno dopunjujući ekspanziju Zenice, što također ostavlja značajan trag u prošlosti grada.

Željezara Zenica za vrijeme Austro – Ugarske Monarhije

Otvaranje prvog rudnika uglja u Bosni i Hercegovini, povoljni uslovi za snabdijevanje sirovim željezom proizvedenim u Željezari Vareš koja je osnovana 1891. godine, te povoljan saobraćajni položaj zbog pruge Bosanski Brod-Sarajevo, bili su osnovni razlozi za otvaranje Željezare u Zenici 1892. godine. Preduzeće je osnovano kao zadruga, a zvalo se „Eisen und Stahlgewerkschaft Zenica“ - „Gvozdena i čelična zadruga Zenica.“ Akcijski kapital je iznosio 2 600 000 kruna. Godine 1898. pretvorena je ova zadruga u dioničko društvo sa istim kapitalom, koji je od 1900. godine novim emisijama povećan na 3. 500 000 kruna, a 1918. godine na 5 000 000 kruna. Željezaru u Zenici osnovala je grupa privatnih kapitalista; Leon Bondy, trgovac iz Praga, braća Schmidt fabrikanti iz Wilhelmsburga i Hans Pegg von Anheim, također fabrikant iz Aflenza iz Štajerske. Izgradnja je trajala do ljeta 1893 godine.⁷ Od svog osnivanja zenička Željezara ima svoje sjedište u Zenici, a nalazila se uglavnom u interesnoj sferi finansijske grupacije Niederösterreichsen Eskomtgeseellschaft, a u istom preduzeću je zemaljski erar učestvovao s 14% udjela. Na temelju ugovora sa Zemaljskom vladom sa trajanjem do 1929. godine, Željezara je dobijala sirovo željezo iz Vareša, sa obavezom nabavke 20 000 tona godišnje, a ugalj iz zeničkog ugljenokopa – dok je staro željezo nabavljala u slobodnoj pogodbi.⁸ Sirovo željezo iz Vareša prerađivano je pudlovanjem u čelik u Zenici do 1898. godine, a od tada istovremeno sa drugim željezarama u Europi postepeno je prelazila na Simens – Martinov proces. Prva Simens–Martinova peć u Zenici je izgrađena 1898. godine, druga 1901, da bi 1904. godine metoda pudlovanja bila posve napuštena. Treća Simens – Martinova peć izgrađena je u Zenici 1913. godine. Gorivi plin proizvođen je u generatorskom pogonu od 15 Kerpely generatora. Električna energija proizvođena je u vlastitoj električnoj centrali.

Proizvodni asortiman Željezare sastojao se od; željeza u šipkama, valjanog i fazonskog željeza, žice i rudarskih šina do 12,5 kg težine po metru. Puni kapacitet 3 SM peći iznosio je oko 56 000 tona, dok je kapacitet valjaonica bio 45 000 tona valjane robe godišnje. Uoči Prvog svjetskog rata, Željezara u Zenici je bila u posjedu „Niederösterreichsen Eskomtgeseellschaft-a“, raspolagala je sa tri Simens–Martinove peći, primljena je za članicu austrougarskog kartela željezara te joj je skroman regionalni status bio obezbijeđen. Uoči Prvog svjetskog rata, 1912. godine, Željezara u Zenici je proizvela 35 000 tona valjanog gvožđa. Bio je to proizvodni rekord koji do 1938. godine nije bio dostignut u Zenici.⁹ Ovo je bio drugi veliki privredni objekat izgrađen u ovom gradu u vrlo kratkom periodu, ali će značaj Željezare porasti naročito nakon 1945. godine, kada ona postaje jedno od najvećih preduzeća u cijeloj Jugoslaviji.

⁷Kemal Hrelja, O historiji Željezare Zenica, radovi sa simpozijuma Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka, Zenica, 1999, str. 426 - 427.

⁸ Isto, 425.

⁹ Đerd, Gal, Uticaj monopolističkih saveza na usporeni razvoj Željezare u Zenici u doba Kraljevine Jugoslavije, Godišnjak Društva Istoričara, Sarajevo, br. XVII, 1977 -1979.

U ovom periodu postrojenje je bilo dobro locirano u odnosu na gradsko naselje, jer je od njega bilo odvojeno širokim slobodnim prostorom i željezničkom prugom. I Željezara je imala svoju stambenu koloniju u blizini samih postrojenja, a sastojala se od 20 radničkih kuća sa 110 stanova i 15 kuća za činovnike sa 22 stana. Arhitektonski postojale su razlike između pojedinih objekata u Željezarinoj koloniji, jer su zgrade rađene po hijerarhiji tj. najveća zgrada je bila za direktora, manje za inženjere i slabije za majstore strance, dok su najlošije bile za obične, uglavnom domaće radnike.¹⁰ Do 1905. godine, Rudnik uglja u Zenici podigao je 47, a Željezara 10 kuća za radnike i nadglednike.¹¹

Izgradnjom Rudnika, pruge, tvornice papira Centralne kaznionice i Željezare, Zenica se polako od mirne kasabe okružene zelenilom pretvara u industrijski centar. Radništvo u početku čine uglavnom stranci – kvalifikovani radnici, koji su stupili na rad u Željezaru, Rudnik, tvornicu papira ili kao željezničari, te siromašni seljaci iz okoline Zenice koji su postali industrijski radnici te gradska sirotinja. Radni uslovi su bili dosta teški, radni dan je trajao od 12 do 16 sati u Željezari, a 1909. godine radni dan u Rudniku je trajao 9 sati. Niske zarade i teški uslovi rada već u samom početku su naveli radnike na štrajk pa je tako 11. marta 1896. godine zabilježen prvi štrajk zeničkih radnika. Godine 1898. zabilježen je još jedan štrajk zeničkih radnika, a 1906. godine u jednom od najvećih štrajkova u Zenici učestvuje preko hiljadu radnika Željezare i Rudnika.¹²

Prvi svjetski rat je umnogome uticao na daljnji razvoj Željezare Zenica. Kao već etablirano preduzeće, koje je svojim proizvodima „pokrivalo“ cijelu Bosnu i Hercegovinu, a viškove čak i izvozilo u druge krajeve Monarhije te u Bugarsku i Rumuniju, nakon prvog svjetskog rata Željezara Zenica se raspadom Austro – Ugarske našla izložena konkurenciji mnogo jačih željezara iz drugih krajeva Europe. Austro – Ugarski željezarski kartel, koji je štitio i Željezaru u Zenici se nakon rata raspao, a Srbija čiji carinski zakon se osnivanjem nove države Kraljevine SHS proširio i na Bosnu i Hercegovinu, ovakve industrije nije ni imala, te su jugoslavenske željezare ostale bez ikakve carinske zaštite i to baš u trenutku kad je opet buknuo rat za osvajanje širokog, monopolističkim sporazumima neregulisanog tržišta Austrije, Čehoslovačke, Italije, Jugoslavije, Mađarske i Rumunije.

Željezara Zenica između dva svjetska rata

Raspadom Austro – ugarske Monarhije, Željezara Zenica je praktično ostala bez ikakve zaštite i pomoći države. Ubrzo su strane kompanije počele borbu za jugoslavensko tržište, pa se Željezara Zenica što zbog neregulisanog statusa, što zbog nepostojanja državne zaštite i kapitala našla u veoma nepovoljnom položaju. Konkurenti iz inostranstva ubrzo su počeli obarati cijene, a jugoslovenske željezare, da bi ostale konkurentne i same su morale raditi isto. Željezara Zenica je time najviše bila pogođena jer je ona bila i najudaljenija od izvora uvoznih sirovina. Sem toga, jedino je ona bila pod sekvestrom, sa neregulisanim imovinskim statusom, bez dobre efikasne i odlučne uprave, a sa zastarjelim proizvodnim kapacitetima, koji se nisu mogli takmičiti sa konkurentima iz inostranstva. Imovinski status Željezare Zenica nije regulisan sve do kraja 1924.

¹⁰ Miloš Bjelovitić, Zenica i njena okolina, 90

¹¹ Hadžibegović, Postanak radničke klase i njen razvoj...179.

¹² Grupa autora, Zenica - Društveno – privredna karta , 1973, 53-54.

godine, što faktički znači šestogodišnji gubitak za ovu željezaru, jer se u stanju provizorija, koje se tako dugo oteglo ništa u interesu ove važne fabrike nije poduzelo. Štaviše, činjeno je sve od strane zainteresovanih da je dovedu do propasti. Naprimjer, 1921. godine, Željezara je uspjela da angažuje svega 10 posto svojih kapaciteta, a „radi nedostatka proizvodnje“ 15. jula 1921. je otpustila i određen broj radnika.¹³

U ovom periodu, Željezara Zenica prolazi kroz jedno od najtežih razdoblja od svog postanka. Ne postoji dovoljno inicijative od strane države za njenim unapređenjem, a nemogućnost pristupa sirovinama i stranim tržištima skoro su joj uništili svaku perspektivu. Čak je bila u nepovoljnijem položaju i od ostalih jugoslavenskih željezara, jer su ove uglavnom bile pod kontrolom austrijskog, njemačkog, češkog itd. kapitala, te im konkurencija s te strane nikad nije bila prijetnja u mjeri u kojoj je bila prijetnja željezari u Zenici. Tek 1924.- 1925. položaj Željezare Zenica se nešto poboljšao. Poslije velikih gubitaka te godine, nejasno stanje željezare kao akcionarskog (dioničarskog) društva konačno je riješeno njegovim prelaženjem u vlasništvo države. Najprije su akcije od Jadranske banke prešle u posjed Greinitz dd. Sarajevo, zatim u posjed državnog šumsko – industrijskog preduzeća Dobrljin – Drvar (Šipad), a 1. januara 1925. godine u vlasništvo države (ministarstva šuma i rudnika). Zamijenjen je i njemački naziv Željezare sa domaćim, dotadašnji zvanični naziv „Eisenindustrie Aktiengesellschaft Zenica“ protokolisan je kao „Industrija gvožđa Zenica“, ili skraćeno „Eisenwer Zenica“ u „Željezara Zenica“. Za članove Upravnog i Nadzornog odbora birani su činovnici Ministarstva šuma i rudnika i drugih ministarstava.¹⁴ Prvo je vlada nacionalizirala željezaru (preuzevši 64% vlasništva) 1924. godine, a zatim je 1925. godine uvedena i carina na neke čelične proizvode koji su dotada uvoženi bez carine. Od 1924. godine, Željezara je potpuno pod državnom upravom, iako je zadržan karakter dioničkog društva.¹⁵ Od 1925. godine, jugoslavenska vlada u cilju poboljšanja opštenarodne odbrane i razvitka teške industrije pokušava riješiti pitanje Željezare Zenica, te u tom smislu vodi neuspješne pregovore sa engleskim koncernom Vickers Limited, a nakon toga i sa Škomom iz Plzena, a nakon što su isti propali, vlada prelazi 1927. godine na pregovore s njemačkim gigantom Krupp iz Esena, koji je trebao riješiti pitanje Željezare u sklopu ratnih reparacija koje su pripadale Jugoslaviji. Nakon što je Krupp pristao na dogovor, te nakon što su dogovoreni uslovi i od strane njemačke firme potpisan sporazum, kojim je bilo predviđeno da se podigne cjelokupno preduzeće u Zenici, sa pomoćnim postrojenjima i radničkim kolonijama itd, a sve to na teret reparacijskih računa za 57 miliona maraka, jugoslavenska vlada je neobjašnjivo odugovlačila sa svojim potpisom na ugovor. U očekivanju potpisa jugoslavenske vlade, njemačka je vlada 1928. godine obustavila dalje plaćanje reparacija po Dozovom planu. Tek u proljeće 1931. godine, Ministarstvo šuma i rudnika vratilo se na prvobitni Kruppov projekat koji je 2. jula 1931. godine dostavljen reparacionoj komisiji u Parizu, ali sa zakašnjenjem od svega tri dana!¹⁶

¹³ Đerđ, Gal, , Uticaj monopolističkih saveza na usporeni razvoj Željezare u Zenici u doba Kraljevine Jugoslavije, Godišnjak Društva Istoričara, Sarajevo, br. XVII, 1977 -1979, 215.

¹⁴ Jokanović, Radnički pokret Zenice, 65.

¹⁵ 10 godina Kraljevine Srba..., 163.

¹⁶ Đerđ, Gal, 223 – 224.

Dok se s rješenjem zeničke Željezare odugovlačilo, svijet je pogodila ekonomska kriza, koja se opet najviše odrazila na metalnu industriju. Željezara u Zenici u doba krize je radila samo nekoliko mjeseci godišnje, a poslije pada Krivaje u Zavidovićima (koja je zapošljavala 7 000 radnika), nezaposlenost u zeničkoj Željezari je značila još veći udarac za ionako siromašno bosansko radništvo. Broj zaposlenih u Željezari je spao na minimum od kada je postojala ova fabrika, a oni radnici koji su imali sreću da ne budu otpušteni, morali su se zadovoljiti radom nekoliko mjeseci godišnje, i to uz reducirane nadnice. Posljedice obustave rada u Željezari osjetila su i druga mjesta, posebno državna željezara Vareš i rudnik Kakanj koji su Željezaru snabdjevali sirovinama, te je i ovdje došlo do masovnog otpuštanja radnika. Tek od 1933. godine učinjeni su prvi koraci ka restrukturiranju Željezare i njenoj modernizaciji. U toku 1934. i 1935. godine u Zenici su montirane i stavljene u pogon mašinske instalacije za izradu vučene žice, godišnjeg kapaciteta 4 000 tona, za izradu eksera od 1 700 tona i za izradu oko 430 tona bodljikave žice kao nova grana proizvodnje u Željezari. Time je Zenica krenula naprijed, međutim ni blizu nisu učinjeni potrebni koraci da bi se kapacitet Željezare potpuno iskoristio. U štampi, niti u javnosti nije međutim bilo riječi da je također od 1934. godine Željezara u Zenici dobila pravo proizvodnje puščane municije, mitraljeske municije kao i puščanih i mitraljeskih cijevi, što je bila stvar od interesa za jačanje narodne odbrane Jugoslavije.¹⁷ Godine 1935 – 1936. za Željezaru Zenica su ključne iz više razloga. U tom periodu ona postaje centar nastojanja jugoslavenske vlade da obnovi i pokrene željeznu industriju u zemlji, a centar te industrije trebala je biti upravo Željezara Zenica. Od kraja I svj. rata pa sve do 1935. godine, u Željezari nije učinjeno apsolutno ništa na modernizaciji zastarjelih instalacija ili njihovom proširenju. Instalacije za vučenje žice i fabrikaciju eksera ne doprinose rješenju problema metalne industrije kao takve jer je to o njoj neovisna, prerađivačka, industrija. Pitanje metalne industrije, koje se još od ujedinjenja postavljalo kao ključno pitanje privrede zemlje, ostalo je sve do 1935. godine zapostavljeno i u potpunosti neriješeno. Tek je dolaskom na čelo vlade Milana Stojadinovića i resornog ministra šuma i rudnika inž. Đure Jankovića ovo pitanje, u okviru planova obnove i privredne revitalizacije zemlje, stavljeno na prvo mjesto. Iz izvještaja Upravnog odbora Željezare Zenica za 1936. godinu već su vidljivi rezultati proširenja kapaciteta i modernizacije Željezare. Godine 1934. Željezara je proizvela 15 745 t čelika, godine 1935. proizvedeno je 16.646 t, a 1937. godine 21 418 t sirovog čelika. Uporedo s proizvodnjom rasla je i prodaja koja je godine 1934. iznosila 14 230 t, godine 1935. prodaja je iznosila 17 782 t, a godine 1936. iznosila je 20 895 t. Dakle u odnosu na 1934. godinu prodaja proizvoda Željezare 1935. godine je bila veća za 3 113 t ili 17,50%, a u 1936. godini bila je veća za 6 665 t ili 46,6%.¹⁸ U istom izvještaju Upravnog odbora se ocjenjuju i opće prilike u zemlji kao izrazito povoljne. Potrošnja valjanog gvožđa u zemlji porasla je za 50% i predviđeno je da će i dalje rasti, izgradnja novih željezničkih pruga kao i obnova starih, te zamjena pruga uskog sa prugama normalnog kolosjeka, kao i planovi javnih radova i obnove zemlje što bi, prema predviđanjima, trebalo apsorbovati ogromnu količinu čelika i gvožđa. Stoga je prirodno da je Željezara osjetila dobre strane opće privredne konjunktura i prosperiteta te je uslijed povećane

¹⁷ Isto, 236-237.

¹⁸ Arhiv Travnik(u daljnjem tekstu ATR, naglasio S.B), Izvještaj Upravnog odbora Željezare Zenica za 1936. godinu, 25. april 1937. godine, Fond Željezara, 1944-45 godina.

prodaje svojih proizvoda imala znatno povoljnije uslove rada. Fabrika je bila u pogonu cijele godine sa iskorištenjem kapaciteta od 67%, u odnosu na 50% u godini 1935. Osim obnove zemlje, na Željezaru Zenica je povoljno uticalo i stanje na svjetskom metalurgijskom tržištu koje se ubrzano oporavljalo od svjetske ekonomske krize, ali je kao i sama kriza, ovaj oporavak u Jugoslaviji nastupio nešto kasnije, te su se njegove pune posljedice mogle uočiti tek 1936. i 1937. godine.

Također je postojala namjera da se u Zenici stvore uslovi za proizvodnju artiljerijske municije svih kalibara i cijevi za topove, te se Željezara nastavlja razvijati i dalje. Za realizaciju plana vlade o revitalizaciji željezne industrije u Zenici, nabavka tzv. „grube pruge“ bila je od ključnog značaja. Teški profili, željezničke šine, nosači i granatni čelik dotada su uvoženi i iz zemlje su isisavali ogromnu količinu novca. Predviđalo se da će se izgradnjom „grube pruge“ tj. Valjaonice proizvodnja čelika višestruko povećati, te da će kapaciteti domaćih željezara biti u stanju podmiriti više od 80% domaćih potreba, u odnosu na 28% koliko je taj procenat iznosio 1929. godine, u godini najpovoljnije konjunktore. Podizanjem ove nove Valjaonice u Zenici uvoz valjanog gvožđa iz inostranstva smanjit će se na minimum. Dosadašnji uvoz iz inostranstva, samo onih proizvoda koji spadaju u opseg fabrikacije „grube pruge“, a koji se u Jugoslaviji uopće nisu mogli ni proizvoditi, iznose preko 200 000 000 dinara godišnje.¹⁹ Sa stanovišta trgovinske politike, ali i opće nacionalne privrede, podizanje „grube pruge“ predstavlja ogromnu dobit, jer iznos valute samo za jednu godinu za valjane proizvode koji će se ubuduće izrađivati na „gruboj pruzi“, iznosi daleko više nego cjelokupan investicioni kapital, koji će se utrošiti na izgradnju ovih instalacija. Stoga se već 1936. godine pristupilo nabavci „grube pruge“ koja će kasnije činiti jedan od temelja Željezare. Proučena su tehničko – finansijska rješenja svih dospjelih projekata. Prema mogućnostima, na kredit od 150 miliona dinara, nabavljena je valjaonica za teške profile (tzv. gruba pruga) od 800 mm prečnika valjka i u kratkom vremenu (za 16 mjeseci) postavljena u sastavu Željezare Zenica. „Grubu prugu“ izgradila je svjetski poznata firma Krupp-Grusonwerk A.G. Magdeburg – Buckau uz saradnju više vodećih njemačkih firmi. Izgradnja „Valjaonice 800“ počela je 28. maja 1936. godine, a u rad je puštena 3. oktobra 1937. godine. Kako je kapacitet dotadašnje tri Simens – Martinove peći za potrebe Valjaonice postao malen, izgrađena je (1938. godine) nova SM – čeličana od jedne Simens – Martinove peći kapaciteta 35 tona i 3-tonska elektro-peć. Uskoro je u rad puštena i peta po redu SM – peć kapaciteta 50 tona, što je omogućilo da se proizvodnja čelika podigne do najnužnijih količina. U pogon su također puštene i nova Kovačnica i Mehanička radionica (1938 godine) te Valjaonica lima (1939 godine).²⁰

Proširenjem zenička Željezara je postala, za tadašnje prilike, velika fabrika, te je poslužila i kao osnova za izgradnju snažnije jugoslovenske crne metalurgije. Na osnovu Uredbe Ministarskog savjeta, 1. augusta 1938. godine, izvršena je koncentracija proizvodnje osnivanjem koncerna „Jugoslovenski čelik a.d“. Kombinovanjem vertikalne tehnološko – ekonomske povezanosti rudnika željezne rude (Vareš i Ljubija), rudnika uglja (Zenica i Breza) i željezara

¹⁹ ATR, Izvještaj Upravnog odbora Željezare Zenica za 1936. godinu, 25. april 1937. godine, Fond Željezara, 1944-45 godina.

²⁰ Jokanović, 67.

(Vareš i Zenica) nastojala se stvoriti materijalna osnova za efikasniju izgradnju novih metalurških objekata i racionalniju proizvodnju i preradu čelika.²¹

Radnici, radništvo, radna snaga Željezare do 1945. godine

Od samog početka svog postojanja, Željezara zauzima važno mjesto u životu Zenice, te vremenom postaje katalizator privrednih ali i društvenih promjena. Broj radnika koji su radili u Željezari stalno se povećavao, a značajan broj radnika tokom Austro – ugarskog perioda pristizao je iz raznih krajeva Monarhije, što je također uticalo i na demografsku sliku Zenice.

Godine 1894. Željezara Zenica je zapošljavala 111(48%) domaćih i 116(52%) stranih radnika, godine 1905. broj domaćih radnika bio je 365(65%), a stranih 192(35%). Godine 1913. Željezara Zenica je imala najviše zaposlenih u čitavom periodu svog dotadašnjeg postojanja; tada je zapošljavala 528(72%) domaćih i 209(28%) stranih radnika. Relativno visok procenat stranih radnika u Željezari Zenica može se objasniti višim stepenom prerade željeza koja je zahtijevala veći broj specijalno kvalifikovanih radnika kojima nije raspolagalo domaće tržište radne snage.²² Zanimljivo je istaći da se od svih privatnih preduzeća iz rudarsko – metalurškog sektora u ovom periodu, broj zaposlenih povećavao jedino u Željezari Zenica, dok su svi ostali pokazivali konstantno znake opadanja ili su u potpunosti prestajali s radom.²³

Većinu kvalifikovane radne snage u Željezari čine radnici iz raznih dijelova Austro – Ugarske Monarhije, koju je uprava Željezare bila prisiljena uvesti zbog toga što u Bosni i Hercegovini jednostavno nije bilo dovoljno stručnjaka koji bi mogli adekvatno odgovoriti zahtjevima proizvodnje. Prema dostupnim podacima, u Željezari Zenica je od 1902. do 1920. godine radilo ukupno 427 radnika iz inostranstva, i to: iz Austrije 203 radnika, iz Češke i Slovačke 78 radnika, iz Mađarske 61 radnik, iz Njemačke 43 radnika, iz Galicije 24 radnika, iz Italije 7 radnika, iz Rusije 4 radnika, iz Albanije 2 radnika, iz Poljske 2 radnika, iz Grčke 1 radnik, iz Francuske 1 radnik i iz Turske 1 radnik.

Prvi direktor Željezare bio je Gustav Schaschl. Na ovu dužnost došao je 1892. godine iz Beča i ostao je do 1906. godine. Njega je smijenio inž. Eduard Hendrics. Na dužnosti direktora bio je od 1906. i ostao je do 1908. godine. On je došao iz Švedske. Od 1908. do 1927. godine na dužnosti direktora Željezare Zenica nalazio se je inž. Paul Freim, koji je u Zenicu došao iz Donawitz-a u Austriji. Tek 1927. godine za direktora Željezare Zenica dolazi prvi Jugosloven inž. Hanno Luckmann iz Slovenije, koji je na ovoj dužnosti ostao do 1932. godine.²⁴ Od samog osnivanja Željezare, strani radnici konstantno pristižu u Zenicu. Od 1892. do 1920. godine broj stranih radnika izgleda ovako:

1896 . godine – 11 radnika	1907. godine – 37 radnika	1918. godine – 17 radnika
1897. godine – 8 radnika	1908. godine – 28 radnika	1919. godine – 27 radnika

²¹ Isto, 68.

²² Ijas Hadzibegović, Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine, Svjetlost Sarajevo, Sarajevo, 1980, 178, 183. i tabela na str. 182.

²³ Isto, 84.

²⁴ Fikret Ibrahimpašić, Nacionalna i socijalna struktura rukovodećeg i stručnog kadra Željezare Zenica od osnivanja 1892. do 1918. godine, radovi sa simpozijuma „Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka, Zenica 1999. godine, str. 422 – 423.

1898. godine – 3 radnika	1909. godine – 15 radnika	1920. godine – 29 radnika ²⁵
1899. godine – 14 radnika	1910. godine – 12 radnika	
1900. godine – 13 radnika	1911. godine – 29 radnika	
1901. godine – 10 radnika	1912. godine – 22 radnika	
1902. godine – 17 radnika	1913. godine – 16 radnika	
1903. godine – 10 radnika	1914. godine – 8 radnika	
1904. godine – 19 radnika	1915. godine – 2 radnika	
1905. godine – 41 radnik	1916. godine 2 radnika	
1906. godine – 39 radnika	1917. godine – 3 radnika	

Radnici iz Zenice i njene okoline, zaposleni u Željezari Zenica u času njenog otvaranja pa sve do 20-tih godina XX vijeka, uglavnom su bili uposleni na radnim mjestima fizičkih radnika, a tek poneki radnik iz Slovenije ili Hrvatske, zauzimao je mjesto kvalifikovanog radnika, majstora ili poslovođe. Austro – ugarske vlasti jednostavno nisu poklanjale pažnju stručnom usavršavanju i školovanju domaćih radnika.

Od 427 zaposlenih stranaca u Željezari Zenica u periodu od 1892. do 1920. godine raspored radnika stranaca po radnim mjestima bio je ovakav:

- na poslovima uprave i administracije – 51 strani radnik
- valjači u valjaonicama – 125 stranih radnika
- majstori u čeličani – 66 stranih radnika
- bravari – 31 radnik stranac
- kovači – 19 radnika stranaca
- dreeri – 18 radnika stranaca
- švajseri - 9 stranaca radnika
- ađustažeri – 12 radnika stranaca
- zidari – 12 radnika stranaca
- stolari – 9 radnika stranaca
- limari – 8 radnika stranaca
- električari – 16 radnika stranaca
- moleri – 10 radnika stranaca
- remenari/obučari – 8 radnika stranaca
- laboranti – 11 radnika stranaca
- vozovođa/mašinovođa – 3 radnika stranca
- magazineri – 7 radnika stranaca

Od samog početka svog postojanja, osnovu radne snage u Željezari Zenica čini radnik – seljak, koji se uporedo s radom u Željezari, bavi i poljoprivredom, stočarstvom, voćarstvom itd. kao svojim primarnim zanimanjem. Takvi radnici bi nerijetko i napuštali svoj posao u fabrici, da bi se preko ljeta bavili poljoprivredom i ljetnim radovima na njivama. Taj fenomen nije vezan samo za početke Željezare Zenica, nego je on prisutan kroz sve vrijeme njenog postojanja, a tek u najnovije vrijeme radnici Željezare postaju industrijski radnici u pravom smislu te riječi.

²⁵ Ibrahimpašić, 423.

U ovom periodu dolazi i do značajnog porasta ukupnog broja zaposlenih u Željezari Zenica. Godine 1919, taj broj je iznosio 600 radnika. Do 1936. godine, broj zaposlenih u Željezari stagnira i kreće se između 600 i 1350 radnika, zavisno od korištenja njenog proizvodnog kapaciteta. U isto vrijeme, zbog nestalnosti zaposlenja (masovnog otpuštanja radnika) raspon između minimalnog i maksimalnog broja zaposlene radne snage kretao se između 249 i 1379 radnika. Godine 1934. broj zaposlenih u Željezari bio je 899 radnika, godinu dana kasnije (1935. godine) taj broj je iznosio 1136 radnika, a početkom aprila 1937. godine u Željezari je bilo zaposleno ukupno 2100 radnika i namještenika.²⁶ Proširenjem Željezare Zenica znatno se povećava i broj njenih radnika, te u 1940. godini prelazi 4000.²⁷

Nadnice u metalurgiji i rudarstvu su varirale od preduzeća do preduzeća, te su postojale znatne razlike u primanjima između pojedinih preduzeća. Može se reći da su radnici Željezare Zenica u doba Austro – Ugarske imali relativno visoka primanja, koja su bila viša u odnosu na većinu drugih industrijskih grana. Međutim, radnici u željezari Zenica su bili plaćeni po učinku (akordu) ili po režijskoj nadnici i satnici, dok su odbici od zarade bili: doprinosi u Bolesničku blagajnu, novčane globe i stanarine za radnike koji su stanovali u Radničkoj koloniji. Prosječna nadnica u ovom preduzeću 1905. godine iznosila je 2,94 krune i bila je za 34,8% viša od prosječne nadnice u rudniku. Najbolje su bili plaćeni visokokvalifikovani radnici (3,65 – 4,78), a najslabije nekvalifikovani radnici (1,5 – 2 krune).²⁸

Prosječna nadnica u Željezari Zenica 1905 – 1914. godine:

Godina :

1905. - 2,94 kr	1910. - 3,32 kr
1906.- 3,00 kr	1911. - --
1907.- 3,06 kr	1912. - 3,40 kr
1908.- 3,01 kr	1913.-3,39 kr
1909.- 3,10 kr	1914.-3,42 kr ²⁹

Od 1905. do 1916. godine, prosječna nadnica u Željezari porasla je od 2,94 na 4,33 krune ili za 47%, a na ovo su znatno uticale opšte privredne prilike. Od aneksije Bosne i Hercegovine pa do početka Prvog svjetskog rata naročito je veliki porast roba široke potrošnje, da bi taj rast u periodu rata, dostigao kulminaciju, što je najviše pogađalo radnike i ostali siromašni svijet. Cijene nekih životnih namirnica na zeničkoj pijaci (1 tovar) u decembru 1908. godine bile su:

pšenica : 30 – 40 kr

ječam : 19 – 22 kr

kukuruz : 18 – 19 kr

grah : 22 : 24 kr

krompir : 10 kr³⁰

²⁶ ATR, Izvještaj Upravnog odbora Željezare Zenica za 1936. godinu, 25. april 1937. godine, Fond Željezara, 1944-45 godina.

²⁷ Isto, 79-80.

²⁸ Jokanović, Radnički pokret..29

²⁹ Hadžibegović, Postanak radničke klase...,232.

³⁰ Jokanović, 31.

Uticaj Željezare na prosvjetu i obrazovanje 1918 – 1941. godine

Kako je već napomenuto, većinu kvalifikovane radne snage u Željezari Zenica prije Prvog svjetskog rata činili su stranci koji su iz raznih krajeva Monarhije dolazili u Zenicu i zauzimali uglavnom važnije funkcije u Željezari. Opća nerazvijenost Bosne i Hercegovine i njena zaostalost u privrednom smislu, odrazila se i na prosvjetu i kulturu uopće. Procenat nepismenog stanovništva je bio izrazito visok, u cijeloj zemlji nije postojao niti jedan univerzitet a prvi fakultet (Poljoprivredni fakultet u Sarajevu) osnovan je tek 1937. godine(sic!). Kao i ostatak Bosne i Hercegovine, tako je i Zenica znatno zaostajala za ostalim krajevima u pogledu školstva i prosvjete. Iz austro – ugarskog perioda je Zenica naslijedila tek 3 osnovne škole, i to sve na području grada, te je 1932. godine na jednu osnovnu školu u Zenici dolazilo 3 928 stanovnika (u odnosu na 1 550 stanovnika kad se uzme u obzir cijela Jugoslavija). U školskoj 1927/28. godini otvorena je Građanska škola zanatsko – industrijskog smjera, koja nešto kasnije mijenja naziv u Mješovita građanska škola trgovačkog smjera. S radom je nastavila i privatna Ženska građanska škola sestara „Dragocjene krvi“, također trgovačkog smjera.³¹ Ovako skromni obrazovni resursi, Rudniku uglja i Željezari nisu mogli obezbijediti ni minimum potrebne stručne radne snage. Stoga je razvoj obrazovanja u Zenici bio potican prvenstveno potrebama Rudnika i Željezare za stručnom i kvalifikovanom radnom snagom. S ciljem obezbjeđivanja iste, osnovane su dvije šegrtske škole; Stručna rudarska škola, koja je bila priznata kao nepotpuna srednja škola i Stručna produžna industrijska škola.³²

Za vrijeme cijelog perioda postojanja Kraljevine Jugoslavije u Željezari Zenica osjećao se manjak industrijskih radnika, pa je nastojano da se stručnim obrazovanjem radnika i izučavanjem zanata poboljša kvalifikaciona struktura radne snage. Prvih godina nakon završetka I svj. rata, kao i u periodu od 1927. do 1933. godine, u Željezari je radio Tehnički kurs za kvalifikovane radnike, a istovremeno u pogonima preduzeća bilo je prosječno godišnje zaposleno oko 20 šegrta ili oko 2% od ukupnog broja radnika. Na izučavanje zanata primani su učenici sa 14 godina starosti i sa završenom osnovnom školom, ali su prednost imali kandidati sa završenom građanskom ili nekom srednjom školom. Polovina šegrtskih mjesta popunjavana je djecom radnika preduzeća, i to prvenstveno onih koji su imali više djece i koji su bili slabijeg materijalnog stanja, dok je ostatak popunjavala Direkcija preduzeća po svom nahođenju. Škola je nastavljala s radom nakom trogodišnjeg obrazovanja jedne generacije, ako je bivao dovoljan broj upisanih učenika. Kroz ovu školu učenici i radnici sticali su najelementarnija teoretska znanja iz metalurgije. Sedmični fond nastave iznosio je 8 časova, a izučavani su: srpsko – hrvatski jezik, fizika, toplotehnika, elektromehanika i tehničko crtanje. Nastava je dopunjavana i sa nekoliko časova knjigovodstva i hemije. Polaznici sa završenom školom i položenim završnim ispitom dobijali su zvanje pomoćnika.³³

Proširenje Željezare povećalo je potrebe za stručnom radnom snagom pa je u 1936. godini otvorena trogodišnja profesionalna škola za kvalifikovane radnike, pod nazivom Stručna produžna škola industrije gvožđa d.d. Zenica. Ovim školskim oblikom učenici u privredi i mladi radnici sa

³¹ Jokaović, Radnički pokret..73.

³² Isto, 73.

³³ Jokaović, 83.

završenim zanatom ili srednjom školom, kao i neki stariji čije je radno mjesto zahtijevalo veću stručnost od one koju su imali, sticali su neophodno znanje iz savremene tehnologije industrijskog načina dobijanja i prerade čelika. Početkom 1941. godine ovu školu je, bez radnika koji su bili u radnom odnosu, pohađalo 197 učenika, a najviše učenika izučavalo je bravarski, zidarski, električarski i tokarski zanat.

Tehnički napredak, ostvaren proširenjem Željezare, zahtijevao je i stručnije tehničko osoblje, a preduzeće je visokostručni kadar školovalo stipendiranjem oko 30 studenata koji su pohađali više i visoke škole metalurškog smjera u Njemačkoj, Francuskoj, Belgiji i Čehoslovačkoj. Zbog ratnog stanja nastalog u ovim zemljama 1939 – 1940. godine, većina ovih studenata prekinula je školovanje. Sve što je rađeno, u periodu 1936 do 1941. godine, na podizanju stručnosti radnika i tehničkog osoblja Željezare nije moglo značajnije poboljšati kvalifikacionu strukturu radne snage, jer je istovremeno došlo do povećanog priliva nestručne radne snage.³⁴

Zaključak

Od svog osnivanja 1892. godine pa sve do izbijanja Drugog svjetskog rata, Željezara Zenica je bila u samom centru razvoja zeničke kotline. Uz Rudnik i Kaznionicu, ona je postala nerazdvojnim dijelom identiteta ovog područja, doprinoseći urbanizaciji i razvoju Zenice na više načina. Za Željezaru se vežu počeci industrije Zenice, rast broja stanovnika i njena demografska ekspanzija te osnivanje prvih stručnih škola u međuratnom periodu. Ona nikada nije postala veliki svjetski „igrač“, ali je u regionalnom smislu imala itekako važnu ulogu. Literature o njenom razvoju nema dovoljno, osim specijalističkih radova Đerđa Gala, i nekoliko monografija čija historiografska vrijednost i nije baš velika, nije se (još) pojavilo djelo koje bi potpuno obuhvatilo historiju Željezare, te se nadamo da će ovaj rad predstavljati korak u tom smjeru.

Izvori

1. Izvještaj Upravnog odbora Željezare Zenica za 1936. godinu, 25. april 1937. godine, Fond Željezara, 1944-45 godina (Arhiv Travnik)

Literatura

1. BJELOVITIĆ Miloš, Zenica i njena okolina; ekonomsko geografska studija, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo, 1968,
2. GAL Đerđ, Uticaj monopolističkih saveza na usporeni razvoj Željezare u Zenici u doba Kraljevine Jugoslavije, Godišnjak Društva Istoričara, Sarajevo, br. XVII, 1977 -1979,
3. GRUPA AUTORA, Zenica - Društveno – privredna karta , 1973,
4. HADŽIBEGOVIĆ Iljas, Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine, Svjetlost Sarajevo, Sarajevo, 1980,
5. HADŽIBEGOVIĆ Iljas, Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu XIX i XX stoljeća; Institut za historiju, Sarajevo 2004,

³⁴Isto, 84.

6. JOKANOVIĆ Božo, Radnički pokret Zenice do 1941. godine, Muzej grada Zenice i Marksistički centar OK SKBiH Zenica, Zenica, 1986,
7. HRELJA Kemal, O historiji Željezare Zenica, radovi sa simpozijuma Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka, Zenica, 1999,
8. IBRAHIMPAŠIĆ Fikret, Nacionalna i socijalna struktura rukovodećeg i stručnog kadra Željezare Zenica od osnivanja 1892. do 1918. godine, radovi sa simpozijuma „Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka, Zenica 1999
9. JOKANOVIĆ Božo, Rudnik uglja Zenica 1880-1980, Rudnici mrkog uglja Zenica i „Dom Štampe“ Zenica, Zenica, 1980,
10. KRALJAČIĆ Tomislav, Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882 – 1903), Veselin Masleša, Sarajevo, 1987

ZENICA STEELWORK 1892 – 1941.

Abstract

In this paper author deals with history of Zenica steel factory from its foundation in 1892, to the beginning of World War II in Yugoslavia in 1941. During this period factory grew to become one of the biggest factories in Bosnia and Herzegovina which at the midst of World War 2 employed several thousands of workers. During this time, Zenica Steelwork factory influenced all aspects of life in Zenica; economy, demography, education, etc, which is also described in this paper. During last year of Kingdom of Yugoslavia, factory was greatly expanded, in efforts of Yugoslavia to strengthen its weak metal industr, so Zenica becomes on of centres of metal production. Foundation of first schools and efforts in education in Zenica are closely related to Mine and Steel Factory in Zenica, so author especially paid attention to this aspect.

Keywords; *Steelwork, Industry, Zenica, Bosnia and Herzegovina*